

Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıklar

Tradition of Turkish State Management: Ottoman State and the Non-Muslims

Memet YETİŞGİN*
Toroshan ÖZDAMAR**

Özet

Bir İslam devleti olan Osmanlı temelde Şer'i hukuka dayalı olmakla birlikte padişah kanunlarından oluşan ve zamanın, bölgenin ve sosyo-kültürel ortamın ruhuna uygun kanunları barındıran örf hukukuna oldukça önem vermiştir. Gerek şer'i hukuk ve gerekse de örf hukuku Osmanlı idaresini hukuka dayandırarak, keyfi yönetime büyük oranda engel olmuştur. Modern zamanların devlet anlayışında önemli bir yer tutan hukuk devleti anlayışı Osmanlılarca mümkün mertebe uygulanmıştır. Azınlıklara ve yabancılara yönelik farklı hukuk anlayışlarını barındıran Osmanlılar, her kesimin kendi farklılıklarından doğan hukuk ihtiyacına müsaade etmişlerdir. Şer'i ve örfi hukukun birlikte uygulanması Türk sultanına teb'asını idarede büyük kolaylıklar sağlamıştır. Teb'asının Müslim ve gayrimüslim olması dikkate alındığında hukukun çeşitliliği yönetici kesime kolaylıklar sağlarken, halkın hukukta beklentilerini elde etmede faydalar sağlamıştır. Her iki hukukun uygulanması ile Osmanlılar kendilerine has bir çeşit hukuk anlayışı ortaya koymuşlardır. Azınlıklar genellikle Osmanlı hukuk anlayışından memnuniyet duymuştur. Bu çalışma Osmanlı hukuk anlayışını genel hatları ile ortaya koymaya çalışırken, azınlıkların Osmanlı hukuku içerisindeki durumunun bir çerçevesini çizmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Hukuku, Millet Sistemi, Azınlıklar, Örf Hukuku, Şer'i Hukuk.

---

* Prof. Dr. Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, memetw@gmail.com

** Arş. Gör. Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, toroshanozdamar@gmail.com

Abstract

As an Islamic state, the Ottoman Justice system was based on Islamic laws, yet the Ottomans greatly valued *örf* (customary) laws which were made by the sultans in accordance with the period's, geography's and socio-cultural environment's spirit. Both Islamic and customary laws made the Ottoman rule respect justice and barred the Ottomans to rule the state unruly. Justice systems that take an important place in modern state systems were applied by the Ottomans as good as it got. By providing different judicial rights to minorities and foreigners, the Ottomans permitted laws to needs of different groups. Applying both Islamic and customary laws at the same time gave great easiness to the Ottoman sultans in ruling their subjects. Muslim and non-Muslims subjects gained some lenience and prospect in two-types laws. By applying two-types laws at the same time, the Ottomans succeeded in creating an original justice system. Ottoman minorities were generally happy with the Ottoman justice system. This work will both establish a general outlines to the Ottoman justice system and a sketch to the state of the minorities in the Ottoman justice system.

Key Words: The Ottoman State, Ottoman Justice System, *Millet* System, Minorities, Customary Laws, Islamic Law.

Giriş

Türklerin devlet teşekkülleri meydana getirme ve yönetme anlayışı zengin ve çeşitlilik gösteren uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bazıları ilk medeniyeti kuran Sümerleri Orta Asya ve Bozkırlardan gelen Türk veya Türklerle akraba bir kavim olarak görmüştür.¹ Türklerin tarihleri boyunca farklı coğrafyalarda yaşamaları ve dünya üzerindeki önde gelen kültürlerle temasları kültürel ve medeni zenginliklerini artırmıştır. Doğuda Çin, Orta Doğu'da İran ve Arap, Güney'de Hint ve Batı'da Bizans, Yunan ve genel olarak tüm Avrupa coğrafyası ve kültürleri Türklerin tecrübeleri arasına girmiştir. Türk karakterinin kendisine özgü şekillendirdiği yönetme anlayışı, içinde yaşanılan coğrafyanın ve sosyo-kültürel ortamın etkisinde kalmış ve şekillenmiştir.² Son bin yılda İslami çevre içerisinde hakim millet olan Türkler, İslami geleneğin baskın karakteri gereği dinin yorumundan çıkan yapının etkisinde kalmışlardır. Ancak "devlet

¹ John Tucker, *A History of Imperialism*, New York: The Ullman Press, 1920, s. 50. Yazara göre "Medeniyet Mezopotamya'da Sümerlerle" başlamıştı ve Sümerler "Türkler, Hunlar, Tatarlar, Japonlar" ile "akraba" bir kavimdi.

² Memet Yetişgin, "Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri," *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1(2007), s. 37-68.

kuruculuk sıfatlarının atalarından gelen bir kabiliyete” dayanması ve “çok realist” olmaları itibarıyla Osmanlılar “samimi birer Müslüman olmalarına rağmen ammenin menfaati mavzubahs olunduğu zaman İslam hukukçularının hayali sistemlerine asla kıymet vermemişler ve çok eski hukuki ananelerine göre serbest bir *legislation* faaliyeti”³ göstermişlerdir. Devletin kuruluşunda etkin rol oynayan “kolonizatör Türk dervişleri” de “Türk-Moğol Şamanizm” geleneğini gittikleri yerlere taşıyarak, buralarda kendi eski “örf ve adetlerini, dini adap ve erkânını” sürdürmüşlerdir.⁴ Bununla birlikte İslam hukukunun hâkim olduğu yapıyı kuvvetli bir şekilde kırmaya başlamaları ancak 19. asırda batı usulü yenilikler yapmaya başlamaları ile mümkün olabilmektedir.

Türklerde devlet yönetme geleneği her zaman bir çeşit *seküler* karakteri barındırmıştır. Türk hükümdarları tanrısal “kut” anlayışına sahip olsalar da “tanrı kral” benzeri, tanrısal iddialardan kaçınmışlardır. İslam öncesinde Şamanizm Türklerin yaygın bir dinî geleneği olmuş, bu geleneğe ritüeller devletin belirlediği belli bir “nizamnameye göre icra” edilmiştir.⁵ Şaman dinine mensup olanlar oldukça özgür bir anlayışa sahip olduklarından, farklı dinleri benimsemeye bir beis görmemişlerdir. Öyle ki “Türkler kadar çeşitli dinlere girmiş bir başka kavim yoktur” iddiasında bulunulmuştur. Türk hükümdarlarının da “şaman kaldıkları sürece, bütün dinlere karşı aralarında hiçbir ayırım gözetmeden hoşgörülü” oldukları belirtilmiştir.⁶ Şaman toplumunda din adamlarının devlet idaresinde sınırlı kalmaları, hükümdarların din ve devlet işlerinin başı olarak algılanmaktan ziyade genellikle dünyevi işlerde etkin ve belirleyici olmaları yaygın bir tarihi yapı olarak kalmıştır. İslam öncesi dönemde şamanların devlet idaresinde sınırlı ve hatta hiç yetkileri olmaması, İslamî dönemde Türk hükümdarlarının dinî karakterinden ziyade dünyevî hükümdarlığı ön planda tutarak, Selçuklular döneminde Abbasi halifelerini dini işlerin başında, kendilerini dünyevi işlerle yetkili addetmeleri, Osmanlı Devleti döneminde ise din işlerini bu alanda eğitim almış ve kendileri tarafından atanmış şeyhülislamla bırakmaları bunu göstermektedir.

Eski Türk geleneğinde hükümdara hükümrancılık hakkı Tanrı tarafından verilmişti. Buna göre hükümdar, “Tanrı irade ettiği, kendisine kut (yönetme yetkisi, yönetme kudreti, devlet, baht, iyi talih) ve ülüğ (kısmet) verdiği için hükümdar” idi ve siyasî erke sahipti. Hükümdara “kut veren Tanrı” hâkimiyeti

³ Mehmet Fuat Köprülü, *İslam ve Türk Hukuku Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul, 1983, s.36.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, Ankara, 1942, s. 279-304.

⁵ Abdülkadir İnan, *Tarichte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 2-3. İnan’a göre “şamanizmin esasları Görk-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş (ocak) kültleri idi.”

⁶ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Baran Ofset, Ankara, 1996, s. 39.

ilahî bir kaynaktan olarak vermişti. Hakanlar “kutlu kişilerdi” ki onlara “Tanrı tarafından kendisine devlet tali, idare yetkisi bahşedilmiş” idi.⁷ Ancak Türkler arasında hükümlanlık haklarının kaynağının “Tanrısal” olması ve bir “veraset kanununun” bulunmaması hükümdarın erkek çocuklarının hepsinin yönetme erkine sahip olması anlamına geliyordu ki bu da bitmek tükenmek bilmeyen taht kavgalarının temel sebebi idi.⁸

Türklerde “Kut’a nail olmuş birinin ancak buna uygun hareket ettiği müddetçe hükümdar olarak kalabileceği” anlayışı kabul görmüştür. Kut’un kendisine yeni yer ve kimseler bulma noktasında kaygan olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı kut’u elde tutmanın büyük bir maharet gerektirdiğine, kutlu (devletli) kimsenin kendini gözetmesi, hiçbir zaman ifrata gitmemesi, kötü ve çirkinliklerden uzak durması istenmiştir. Kut’lu kimse “toplanmış olan malı yerinde sarf etmeli, hayatını, işini, tavır ve hareketini” düzenlemeli, “kibir ve gurur ile başkalarını incitmemeli,” dürüst olmalı idi.⁹

Türkler arasında ve yönettikleri toplumlar içinde “öteki” olarak görülen ve ayrımcılığa ve tarihi düşmanlığa maruz kalan bir toplum, gurup veya kesim bulunmamıştır. Avrupa’daki gibi “anti-Semitizm” (Yahudi düşmanlığı) ve benzeri yabancı düşmanlığı pek görülmemiştir. Bunda Türklerin farklı coğrafya ve kültürler içerisinde geçen uzun asırlara dayalı tarihi kadar, Orta Doğu ve Akdeniz Dünyası’nın bin yıllara dayanan eski medenî, yerleşik ve köklü kültürünün etkisi vardır. Sümerlerle birlikte Sümerce evrensel dil olmuş ve yazıda kullanılmıştır. Sonradan Aramca ve Arapça bunu izlemiştir. Dil ve yazı insanları birbirine yakınlaştırmış, farklılıklarını özümsetmiştir. Türkler bu yapıların mirasçısı olarak farklı kültürlerle eşit yaklaşım sergilemede bir beis görmemiştir.¹⁰

Selçuklular, Anadolu’nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde kurulan ilk Türk beylikleri -Saltuklular, Artuklular, Mengüçüklüler- ve diğer beyliklerle, Osmanlılar, azınlıklar ile Müslümanlar arasında bir ahenk oluşturarak, onların devlet ile uyumlu idaresini başarmışlardır. Gayrimüslimlerin yaşadığı yerler için çıkarılan kanunlarla devlet, halkın keyfi idare altında ezilmesini önlemeye

⁷ Reşat Genç, *Kabranlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 33-37. “Kut” kelimesi devlet, baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet anlamlarına geldiği gibi “devlet kuşu” anlayışı içerisinde manalanan “siyasi hâkimiyet kudreti” şeklinde anlamak gerekir. Tanrının bahşettiği hükümlanlık hakkı hükümdarların Tanrı tarafından yaratıldığı ve devletin kismet olarak onlara verildiği, bundan dolayı da doğan çocuklarının da bu hakkı miras aldığı kabul edilmiştir.

⁸ Halil İnalcık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı: Devlet Kanun, Diplomasi*, İstanbul: Timaş, 2011, s. 16. İnalcık’a göre “kut” kelimesi “tâli, kader, Tanrı’nın lûtfu” anlamına gelmekteydi.

⁹ Genç, *Kabranlı Devlet Teşkilatı*, s. 35-39.

¹⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek: Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş, İstanbul, 2006, s. 83-84.

çalışmış,¹¹ onların daha rahat ve güvenli bir hayat yaşamasına yardımcı olmuştur. Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında hükmederken adalet prensiplerini göz önünde tutarak, sosyal hayata yönelik eserler meydana getirmişlerdir.¹² Hatta Türkler idare ettikleri coğrafya üzerindeki halkların en mükemmel bir şekilde yönetimi için eski Roma, Türk ve Bizans hukuk ve idarî kaidelerini devam ettirmekten bir sakınca görmemişlerdir.¹³ Böylece, farklı dinî ve etnik gurupların huzur ve güveni için geniş imparatorluk sınırları içerisinde, Müslüman ve gayrimüslimler için yeni kanunlar çıkarılmasına ve farklı hukukî uygulamalar ortaya konmasına fırsatlar tanınmıştır. Batılı yazarlardan Du Loir, *Les Voyages du Sieur Du Loir* adlı eserinde “Hiç Şüphesiz ki ahlâk bakımından Türk siyasetiyle medenî hayatı bütün cihana örnek olabilecek vaziyettedir” demiştir.¹⁴

Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıkların İdaresi

Osmanlı önderliğindeki Türkmenler Anadolu’da hakim olan kargaşadan yararlanarak gaza-cihat anlayışının getirdiği enerjiyle kısa sürede bölgede hakim güç konumuna geldi. Doğmakta olan ataerkil Türk hanedanı Müslüman ve Hıristiyan unsurları etrafında toplamaya başlamıştı. Anadolu’da ki kaos nedeniyle Rumca ve Ermenice konuşan kitleler ganimet amacıyla Osmanlı saflarına katılmıştır. Bu durum bize ordusunda gayrimüslim personel barındıran Osmanlı’nın seferlerini dini kaygılar yanında ekonomik gayelerle düzenlediğini gösterir.¹⁵

Anadolu ve Rumeli’nin siyasî birlikten yoksun olduğu, kargaşa ve kaosun hâkim olduğu bir dönemde kurulan Osmanlı Devleti bölgedeki hâkimiyetini “nizam-ı âlem ve intizam-ı devlet”i sağlamak amacına hizmet eden bir anlayışla kurmuş ve idame ettirmiştir. Bu nedenle istilacı ve sömürgeci milletler gibi yerel toplumları asimile etmek, sömürmek veya ortadan kaldırmak politikaları izlememiş, devletin geniş sınırları içerisinde bir “pax turcica” (Osmanlı Barışı) oluşturmuştur.¹⁶ “Türkler fethettikleri memleketlerde derin kökler salmadılar. Başka ırktan olan insanları itaat ve tâbiyetleri altına aldılar. Fakat o ırkları ne mahvettiler, ne de yerlerinden kovdular.” Tabiiyetleri altındaki Rumlar, Sırpalar,

¹¹ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” *Türkler*, cilt 10, s. 15.

¹² Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. vii.

¹³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2003, s. 17.

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâka*, İstanbul İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 53.

¹⁵ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.47-48

¹⁶ Brandon H. Beck, *Fromm the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, Peter Lang, New York, 1987, s. 8.

Romenler, Bulgarlar din ve mezheplerini korudular “ki gayetle mühim bir mevzî hürriyet” demektir.¹⁷ Balkanlarda, “Türk rejimi altında hiçbir gurup arasında bir karışım yaşanmadı. Aynı farklılıklar, sanki sihirli bir değnek değmişçesine, aynı kaldılar.”¹⁸ Balkan milletlerinin tarihleri üzerinde eserleri klasik hale gelmiş olan C. Jireček’e göre “idare sınıfına girebilmek için ihtidanın bir şart olduğunu, Müslümanların imtiyazlı bir sınıf teşkil ettiğini” ancak Rumeli’de tımarlı sipahilerin çoğunun “eski Bulgar, Sırp, Arnavut veya Rum asil ailelerinden” geldiklerini belirtmiştir. Iorga ise Balkan devletleri “umumiyetle sanıldığı gibi Hıristiyan dinini yok etmek isteyen mutaassıp bir düşmanın sebep olduğu dinî bir katastrofla ortadan kaldırılmış” olmadığını, Osmanlıların “monarşik birliği ve mutlakiyetin sulh ve sükûnunu, bir tek efendinin hükmünü” getirerek sağladıklarını, “Onların bir kavim olarak değil, bir ordu bir hanedan, bir hâkim sınıf olarak ortaya çıktıklarını” vurgulamıştır.¹⁹

Osmanlıların kuruluş ve yükseliş döneminde fetihler yoluyla ele geçirdikleri yerlerdeki azınlıkların durumunda genellikle bir gerilemenin aksine bir çeşit ilerleme görülmüştür ki bu da imparatorluğa katılan toplumların imparatorlukla ilişkilerinde sorunları en aza indirmiştir. Osmanlı öncesi Bizans’ın zayıf ve kaotik durumu, Balkanlar ve Anadolu’nun siyasî bütünlükten uzak olması, halkların geniş devletin sunduğu “barış” ortamının siyasî ve ekonomik kazanımlarını sınırlı elde etmelerine yol açmaktaydı. Bizans toprakları “Çok eskiden beri başlayan siyasî çözülme, imparatorluk fikriyle bağdaşmayan derebeylik fikirlerini getiren Latin fütuhatıyla, iyiden iyiye ciddiyet kesp etmişti.” Hükümdara tam itaat edilmiyor, “isyanlar ve suikastlar” eksik olmuyordu. “Kasabalar kendi keyiflerine göre müstakil idareler kuruyor, her cins, eski usul hâkimler ve idareciler yaratıyordu. Büyük arazi sahipleri asker ve vergi vermeyi reddediyor gündün güne daha çok halkın hamisi ve efendisi kesiliyorlardı; halk da imparatorlardan daha çok onlara güveniyordu. Piskoposlar ve rahipler dinin incelikleri üzerinde birbirleriyle münakaşaya giriyor, birbirini yiyor, herkesi hatta bütün imparatorluğu peşlerinden” sürüklüyorlardı. “Halk, artık hiçbir şey yapmamakta kararlıydı ve ilâhî bir kuvvetin kendisine yardım edeceğini sanyordu. Halk sefildi. Köylü sınıfı mahvolmuştu.” Yunanistan “kavgalar yüzünden İskit ülkesinden de beter çöl halinde” idi. İstanbul’da halk “üzgün ve kötü giyimli” idi.²⁰ Bizans imparatoru II. Justinian zamanında Halife Abdülmelik’e Bizans halkından cizye (poll-tax) toplanmasına izin veren bir anlaşma yapmıştı. Verginin toplanmasına vekil tayin edilen keşiş vergi vermeyenleri yakarak cezalandırmıştı. İmparatoriçe Anne zamanında Türklerin Hıristiyan köleleri Bizans topraklarından taşınmasına müsaade edilmişti.

¹⁷ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, cilt 3, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 8.

¹⁸ *The Times*, 14 Eylül 1879.

¹⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993, 67-68.

²⁰ Fernand Grenard, *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, çeviren Orhan Yüksel, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992, s. 39.

Kontekuzanos'un kızı ile evlenen Sultan Orhan zamanında Türklere İstanbul'da Hıristiyan kölelerinin satılma hakkı tanınmıştı. Bununla birlikte Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişki düşmanca değildi. Türk sultan ve prensleri ile Bizans ve Sırp prensesleri arasında evlilikler yaygındı. Hatta Sultan II. Mehmet'in annesi "Sırp prensesi Helena" idi.²¹

Hıristiyan Balkan milletleri beşinci asırda başlayan Katolik ve Ortodoks kiliselerinin nüfuz edinme çabalarının etkisinde kaldı. Bizans devleti Balkanlarda Ortodoksluğun yayılmasına çalışırken, İstanbul'dan uzak yerlerde Katolikler daha başarılı oldu. Hırvatlar ve Slovenler Katolik kilisesi altına girerken, diğerleri İstanbul'un etkisini kabullendi. "Balkanlar böylece birbiri ile çatışan Katolik ve Ortodoks mezhepleri için yarış alanı haline geldi. Latin Teutonic ve Bizans-Grek-Slav etkileri kendi savaş alanlarını bulmuş oldu."²² Balkanlardaki ekonomik, siyasî, idari ve kültürel olumsuzluklara bölge üzerindeki Katolik mezhebinin başı olan Papa'nın baskısı ve Latin kültürünün dayatması eklenince Balkanlı milletlerin çoğu "Kardinalin veya Papa'nın tacını görmektense Muhammed'in sarığını görmeyi" tercih ettiler.²³ Bosna'nın Bogomilleri "Türk Sultan'ı tarafında fethedilmeyi Papa tarafından döndürülmeye" yeğledikleri gibi, "Yunanistan'ın Ortodoksları Türk tebaalığına Katolik Venedik tebaalığına" tercih etmişlerdi.²⁴

Balkanlar Osmanlı öncesi geçmişinde tam bir huzuru hiçbir zaman yakalayamamıştı. Orta ve Doğu Avrupa'dan Balkanlara inen istilacılar asırlarca buralarda Roma ve Bizans imparatorları ile mücadele etmişti. Slavlar, Bulgarlar, Avarlar, Hunlar, Gotlar, Peçenekler, Kumanlar ve diğerleri Balkan tarihinde izler bırakmıştı. Kiminin izleri uzun süre balkanlarda kalarak varlıklarını korurken, bir kısmı "Bizans oyunları" ve birbiri arasında asimilasyon veya katliamlar sonucu yok olmuştu. Zaman içerisinde Sırlar Bulgarları, Bulgarlar Sırları, Ruslar Bulgarları, Kumanlar Peçenekleri ve daha birçokları birbirini kırmıştı. Fırsat buldukça birbirini kırdırma politikası izleyen Bizans, kendi gücüne dayalı katliamlar yapabilme şansını yakaladığında ise her zaman bu şans değerlendirmişti. Bizans İmparatoru ve "Bulgar Katleden" unvanına sahip Basil II 1018'lere gelindiğinde Bulgarlara büyük kayıplar verdimişti. 15.000 Bulgar'ı

²¹ Rowland Blennerhassett, "The Reform of the Ottoman Empire," *Fortnightly Review* (21:122 (February 1877)), s. 223-224. Yazar burada Fatih'in annesini Helena olarak gösterse de II. Mehmet'in annesinin menşei ve adının ne olduğuna dair farklı bilgiler verilmektedir. Hatice Halime Hüma Hatun, Hatun binti Abdullah, Mara Hatun gibi isimler zikredilmiştir.

²² Joseph S. Roucek, "The Geopolitics of the Balkans," *American Journal of Economics and Sociology*, volume 5, no. 3 (April, 1946), s. 367, 365-377.

²³ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılamıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 159.

²⁴ W. Miller, "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16 (1901), s. 465-466. 452-481

yakalayıp tümünün gözlerini çıkartmıştı. Her 100 erkekten birisinin gözünü bağışlayarak diğerlerine rehber olmasını sağlamış ve bunları Bulgaristan'a göndermişti. Bulgar kralı bu katliamlar ve baskılar karşısında "acı ve ürpertiden" ölmüştü.²⁵

Bir bakıma Balkanların huzursuz ve sıkıntılı tarihi ve etnik ve dinî gerginliği dışarıdan bir kurtarıcı beklemiştir ki bu da Türkler olmuştur. Bir Osmanlı tarihçi, aydın ve devlet adamına göre Osmanlı toplumu "birçok lisanları konuşan, davranış, görüş ve düşünceleri muhtelif milletlerin en güzelini, söz ve davranışında en iyisini seçen, yüksek bir topluluk" idi.²⁶ Balkanlı tarihçilerin yaklaşımına göre Balkanlı milletler, bölgenin coğrafi özelliklerinin etkisiyle, kendi aralarında bir birlik yapma şansına sahip olmadıklarından her zaman dışarıdan gelen güçlerce birleştirilmişlerdi. Yine aynı dağlık coğrafyanın etkisiyle bu milletler asırlarca kendi kimliklerini, kültürel ve sosyal farklılıklarını korumuşlardı. Bizans imparatorluğu altında kendilerini Bizans'ın alt toplumlarından gören bu milletler, Osmanlı hâkimiyeti altında da Osmanlı toplumlarından biri oluvermişlerdi. 1453'te İstanbul'u fetheden Türkler, 1204'te şehri ele geçiren Haçlılardan çok daha hoşgörülü ve centilmen kimselerdi. Osmanlı idaresinin yerel medeniyete gösterdiği saygıdan dolayı Balkanlı Hıristiyanlar kendilerini mutlu hissetmişlerdi. Balkanlı milletler Osmanlı idaresi altında uzun asırlar Batı Avrupa köylülerinden daha şanslı bir hayata sahip olmuşlardı. Milliyetçilik on dokuzuncu asra kadar pek gelişmemişti. Ancak yüzyıllar süren Osmanlı idaresine rağmen kendi kültürel benliklerini kilise ve merkezden uzak köy hayatı sayesinde korumuşlardı.²⁷ On dokuzuncu asırda Sırp ve Yunan ayaklanmalarının temel sebeplerinden birisi toprak sahibi kimselerin "robote" sistemi denilen ve reyanın birkaç gün toprak sahibinin toprağında karşılıksız çalışmasını zorunlu kılan anlayışı benimsemesi buna karşı Babıâli'nin aldığı önlemlerin yetersiz kaldığı iddia edilmiştir.²⁸ Bu ayaklanmalar başlangıçta "sıradan isteklerin" elde edilmesine yönelik ayaklanmalar iken "Batı Avrupa radikalizminin" etkisi ve Balkan burjuvazisinin yönlendirmeleriyle ile büyük ayaklanmalara dönüşmüştür.²⁹

Osmanlı yönetici sınıf içerisinde devşirmelerin yeri önemlidir. Bunların başlangıçta tamamı Hıristiyan aileden gelmektedir. Hıristiyan aileler

²⁵ E. M. Clerke, "The Slav States of the Balkans," *Dublin Review*, 15: 1 (Ocak 1886), s. 105-107.

²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972, s. 37.

²⁷ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.5-8

²⁸ Blennerhassett, "The Reform of the Ottoman Empire," s. 231.

²⁹ Tom Gallagher, "A Balkan History Learning Curve," *European History Quarterly*, 31:1, s. 142-143. Osmanlı Devleti'nden özerklik olarak ayrılan Sırpların köylüleri yeni durumlarına isyan eder olmuşlardı zira Prens Obrenovic Osmanlı'nın hiçbir zaman yapmadığı şeyi yapmış, daha ağır ve sistematik vergiler alarak onları ezmişti.

“çocuklarını yeniçeri ocağına vermekte yarış ediyorlardı. Gönüllüler ile kadrolar tamamlanamayınca ortalara, esirler ve devşirmeler yerleştirilmekte idi.”³⁰ Balkanlarda Hıristiyanlar arasında sipahiler ve dirlik sahipleri bulunmaktaydı. Hıristiyan tımar sahipleri yanında, on beşinci asırda “Rumeli’deki sipahilerin yüzde 10 ile 20’lik kısmı Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.”³¹ İnalçık’a göre, “Kati surette tasdik edilebilir ki, Hıristiyan sipahiler, tevcih, intikal ve sair tımara ait yerleşmiş her türlü kaideler bakımından Müslümanlarla aynı muameleye tâbi bulunmaktadır. Hıristiyan sipahilere ait tımarların intikalinde, din ayrılığının hiçbir fark meydana getirmediği muhakkaktır.” Bununla birlikte “kendiliğinden bir sosyal hadise olarak” bu Hıristiyan tımarlılar zamanla tamamen Müslümanlaşmışlardır. Dahası Osmanlılar “keşişleri, metropolitleri ve piskoposları eski yerlerine eski imtiyazlarıyla ibka” etmişlerdir.³²

Osmanlı Devleti’nin daha kuruluş döneminde gayrimüslimler ile ilişkilerinde karşılıklı çıkara ve yardıma dayalı iyi ilişkiler mevcuttu. Köse Mihâl kızını Kölfalanzoğlu beyine gelin verirken Osman Bey’i de çağırması, etraf tekfurlara ve “kafirlerine” haber salarak “gelin bu Türk’le tanışın bunun vereceği zararlardan emin olun” diye haber göndermişti. Osman Gazi düğüne katılmış, “saçısı ve cömertliği” herkesi hayran bırakmıştır. Osman Gazi Bilecik tekfuru ile iyi ilişkiler içerisinde ve dostane bir arkadaşlığa sahipti ve yaylaya çıktığında “bütün emanetlerini Bilecik hisarında” saklardı. Ancak Osman Gazi ile tekfurlar arasında birbirine galebe çalma, birbiri üzerine savaş gütme eksik olmazdı. Osman Gazi Bilecik, Yarhisar, İnegöl gibi kaleleri almış, buralarda esirler elde etmişti. Yarhisar tekfurunun kızı Nilüfer’i oğlu Orhan ile evlendirmişti ki I. Murat onun oğlu idi. Osman Gazi bu kaleleri aldıktan sonra buralarda adaletli bir yönetim tesis etmişti. Osmanlılar buraları aldıktan sonra “adaleti ve güveni en iyi şekilde sağladılar. Bütün köyler yerli yerince oluştu ve yerleşme tamamlandı. Halleri vakitleri kâfirlerin hükmü altında oldukları zamandan daha iyi oldu. Ayrıca buradakilerin rahatlıklarını işitip başka illerden insanlar gelmeye başladı.”³³ Ancak yerli milletlerin birbiri ile olan düşmanlık ve çatışmalarının devam ettiği, Osmanlı idaresinin bu çatışmacı ve kaotik ortamı

³⁰ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi I*, hazırlayan Mücahit Demirel, İstanbul Bilge Kültür Merkezi, 2005, s. 154.

³¹ Cemal Kafadar, “The Ottomans and Europe,” in *Handbook of European History, 1400—1600*, Ed. Thomas A Brady, Heiko A. Oberman ve James D. Tracy, 1, Leiden, New York, 1994, s. 601-602. Kafadar’a göre Hıristiyan tımar sahipleri muhtemelen zaman içerisinde Müslüman olmuşlardır. On altıncı asırda sayıları azalmış olsa da on yedinci asırda dahi Hıristiyan tımar sahiplerine rastlandığını belirtmektedir.

³² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 92-100.

³³ Aşık Paşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Kemal Yavuz, Yekta Saraç, Gökkuşbu, İstanbul, 2007, s. 56-58. Aşık Paşazade’ye göre Osman Gazi ile Tekfurlar arasında düşmanlık da eksik değildi. Bilecik, İnegöl kaleleri birazda hile ile ele geçirilmiş, tekfurları öldürülmüştü. Birçok “Müslüman’ın ölüp şehit olmasına sebep olan kâfirlerin erkeklerini kırıp hanımlarını esir” etmişlerdi.

yaşanır hale getiren bir rol oynadığı ve fakat yine de sıkıntıların devam ettiği iddia edilmiştir. Bir yabancı araştırmacı, “Doğuda Hıristiyanların birbirine duyduğu kin Osmanlı asırlarında varlığını korumuş, Latinler, Ermeniler ve Rumlar Türkleri kendi kardeşlerini katletmeleri için teşvik edip desteklemişlerdir” iddiasında bulunmuştur. Bir başka örnekte, Birleşik Ermeniler (United Armenians) mezhebine dâhil 12.000 Ermeni kadın, çocuk ve adam 1828’de Patrik’in onları sapık görmesi nedeniyle İstanbul’dan sürülerek Ankara’ya gönderilmelerine ve gerideki varlıklarına el konulmasına neden olunmuştur.” Bosna’daki Katolikler Ortodoks Sırplar yerine Müslümanların idaresini yeğlemeye devam etmişlerdir.³⁴ Ancak Osmanlıların gayret ve çabaları, hükmettikleri toplumları bir birlik ve anlayış içerisinde kaynaştırmaya yetmemiş olacak ki Osmanlı Devlet’i birbirini pek sevmeyen topluluklardan oluşmaya devam etmiş, bu kırılgan mozaik içerisinde din ve dini ayrışım öne çıkmıştır. Önemli bir kısmı gayrimüslim olan ülkede “din birleştirici bir faktörden ziyade ayrıştırıcı bir faktör” olmuş, Osmanlı hâkimiyetini askeri garnizonlar ile sürdürebilmiştir. Askeri gücün yeterli olmadığı durumlarda imparatorluğun dağılacığını belirten Fromkin, “Osmanlı Devleti’nde gerçek olan şeyin yerellik olduğunu, sadık olunan doğru politik kurumların bir boy, aşiret, cemaat veya kasaba olduğunu” belirtmiştir.³⁵

İslam devletlerinde kanunlar genellikle “ilahî hükümlere” dayanır ve çoğunlukla halife olarak çağrılan ve hem ruhani ve hem de dünyevi gücüne inanılan yöneticilerce icra edilirken, Osmanlılar yargı işi için kaza organını kurmuş, kanun olarak da şer’î hukuk ile örf hukukunu birlikte sunmuştur. Kanun koyma yetkisi dinî hükümlere açıkça aykırı olmamak kaydıyla iktidardaki hükümdarın yetkisi içerisinde sayılmıştır. Yargı hakkı hilafet ve saltanatın şahsında olmakla beraber ilmiye sınıfı tarafından yerine getirilmiştir. Böylece geçmişte yargı hakkını yürütenler ellerinde tutmuşken, Osman Bey kendi kurduğu devlette “kaza organını” kurarak devletin kanunlar üzere işleyişini sağlamıştır. Osmanlıların “elde ettikleri başarıların sebebi, bu kaza organının kurulmuş”³⁶ olmasına bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti bir İslam devleti görünümünde idi ve genelde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları İslâm hukuku temelinde şekillendirirdi. İslam ulehasının daha dokuzuncu asırda hukukta yenileşme kapısının kapandığına inanarak, “dinî temellere dayanan bir tek kanun” kabul etmesi nedeniyle, daha sonra gelen “Müslüman hükümdarı, halife olsun, sultan olsun, kanun koyucu sıfatını takınmazdı... ancak İslâm kanununun, yani şer’î atın nazırı ve muhafızı olabilirdi... Binaenaleyh, Osmanlı Devletinin bir İslâm

³⁴ Blennerhassett, “The Reform of the Ottoman Empire,” s. 221-223.

³⁵ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989, s. 35-36.

³⁶ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 109-110.

devleti olarak binnazariye şer'i'atten başka bir kanûnu olmaması gerekirdi. Gerçekte, tamamıyla hususî şartlar altında geniş Osmanlı devleti, şer'i'atı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, örf" olmuştur.³⁷ Başka bir yaklaşıma göre, İslâm hukuku ulema, idareci ve sultanlara, açıkça belirtilen şartlara aykırı olmamak şartıyla, geniş bir yorumlama ve karar alma fırsatı tanımıştır. Böylece şer'i hukuk, yöneticilere birçok alanlarda şartlara ve durumlara uygun kanunlar yapma imkânı vermiştir.³⁸ Osmanlı hukukunun temelini şer'i hukuk oluştursa da sultanlar çağın gereğine, divan üyelerinin ihtiyaç belirtmesine ve coğrafi şartlara göre örfi kanunlar yapmıştır. Şer'i kanunlar Arapça kaleme alınırken, örfi kanunlar Türkçe ifade edilmiştir. Şer'i kanunlar ile örfi kanunların varlığı, Osmanlı ülkesinde bu kanunların ciddiyetle uygulanması, Osmanlı yönetiminin hukuka dayalı bir yönetim olmasını doğurmuştur. Hukukun üstünlüğü anlayışı sultanların mutlak idaresini sınırlandırarak, onların "despot" krallar olmasını engellemiştir. "Türkiye'de (Osmanlı'da) kanun tek otorite" olarak kabul edilmiştir. Yöneticilere itaatın kutsal kitap tarafından vurgulandığı bilinmekle birlikte yöneticiye sadakatin yöneticinin "doğru yolda" olduğu sürece geçerli olduğu, doğru yoldan ayrılan yöneticiye itaat ve sadakatin olamayacağı düşüncesi halk tarafından benimsenmiştir. Hükümdarın kanunlara uyması zorunluluğu kabul edilmiştir zira kanunlar hükmüyle halk, hükümdarı hükümdar olarak kabul etmiştir. Hükümdarın "saltanat sürdüğü, kanunun halkı yönettiği" anlayışı kabul edilmiştir.³⁹

Osmanlı Devleti, İslâm hukuku ve Türk devlet yönetme anlayışı çerçevesinde azınlıkları dinî ve mezhebi cemaatler temelinde bir yönetime tabi tutmuştur. Azınlıkların statülerini belirlerken İslâm hukukundan ve Türk devlet yönetme geleneğinin, kültürünün ve anlayışının ürünü olan örfi hukuktan yararlanmışlardır. "Ahkâm-ı şer'iyye ve kavânin-i örfiye tabirlerine birlikte" rastlanan Osmanlı kanunlarında, "şer'i'at yanında cemiyet düzenini korumak üzere ulûlemin koyduğu... aklî esasa" dayanan örfi kanunlar önem kazanmıştır.⁴⁰ Örfi kanunlar halk ile devlet arasında yürütülebilir bir uyum sağlamak, geniş imparatorlukta farklı bölge ve toplumlar için uygun ve başarılı bir yönetim sergilemek amacına yönelik olarak işlevsel hale gelmiştir. Şer'iat ve

³⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993, s. 319. İnalçık'a göre örf, hükümdarın kendi iradesine dayanarak şer'i'atın şumulüne girmeyen sahalarda kanun koyma yetkisidir. Örf Osmanlılardan önceki Türk İslâm devletleri zamanında olgunlaşmıştır.

³⁸ Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 23-24; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996, s. 2, 7.

³⁹ M. A. Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 126-129, 131.

⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996, s. 119.

Örf olarak iki temel esasa dayalı Osmanlı kanunları keyfiligi önlemek, yönetimde kanunlara ve nizama bağlılığı sağlamak için üzerlerinde önemle durulmuştur.⁴¹ Ubucini'ye göre Osmanlı kanunları teokratik temelde şeriat ile siyasî işler için kanunlar denilen örf hukukundan kaynaklanmıştır. Örf hukukunun en geniş kapsamda ortaya konması Kanuni döneminde gerçekleşmiştir. Kanuni'nin kanunları beş bölüme ayrılmıştır ki birincisi ekonomiye dair konuları, ikincisi suç ve cezaları, üçüncü bölüm askeri disiplini, dördüncüsü askeri iktaları ve beşinci bölüm de Osmanlı merkez teşkilatını düzenlemek için yapılmıştır. Bu kanunlar genel olarak Tanzimat'a kadar yürürlükte kalmış, Tanzimat'ın kendisi de örfeye dayalı yapılan bir yenilik olarak ortaya çıkmıştır.⁴² Sultan kanunlarından türeyen örf hukuku Müslim ve gayrimüslimlerin belli oranda eşit idaresi ve Kur'an'a dayalı şer'î hukukun yumuşatılması için önemli bir işlev üstlenmiştir.⁴³

Farklı yörelerin farklı özellikleri ile dolu olduğu imparatorluğu tek tip kanunlarla ve yöntemle yönetmenin mümkün olamayacağı gerçeğini Osmanlı idarecileri anlamış, kendilerini zorlayan gerçeğin etkisinde kalmışlardır.⁴⁴ Teoride İslâm hukukunun üstünlüğü tartışılmazsa da, İmparatorluğun “gerçek ve kesin” kurucusu Fatih Sultan Mehmet döneminde çıkarılan kanunlarla “şer'î at karşısında da oldukça bağımsız hareket” edilmiştir. “Hatta esas itibarıyla İslâmî mefhumlara aykırı olarak kanunname tertip ve ilân etme cesareti” gösterilmiştir.⁴⁵ On sekizinci asırdan itibaren şer'î hukuk çoğunlukla aile ve mülk konularında kendini hissettirirken, halkla ve özellikle de cezaî konuları gerektiren hallerde “sultanın laik kanunları, örf” etkili olmaya başlamıştır.⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti Kanunî Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye kadar “sade bedevilerin durumuna yakın bir halde olup topraklar genişledikçe usul ve kaideler konulmuş, artan zenginlik, tabii olarak durumun değişmesine” yol açmıştır. Değişimin fayda ve zorunluluğuna uygun

⁴¹ Aydın, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” s. 15.

⁴² M. A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks. Part II: the Raihs*, translated from the French by Lady Easthope, John Murray, London, 1856, s. 134-135.

⁴³ “The Christian Subjects of Turkey,” *Macmillan's Magazine*, 2 (May—October 1860), s. 453. Yazara göre Müslüman idareciler örf hukukundan doğan ve gayrimüslimlerin lehine olan kanunları yerine getirmekten kaçınıırken, gayrimüslimler ise dile vakıf olmadıklarından bu kanunlarla kendilerine verilen haklardan yeterince faydalanamamaktaydı.

⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 149. Ahmet Cevdet Paşa, “Memâlik-i Devlet-i Aliyye bir devletin memleketine benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, bir sancak diğer sancağa uymaz. Anınçün devletçe mevzu' olan usûl u ka'ideler hey yerde muttarid olarak icrâ olunamıyor...” diye fikir belirtmiştir.

⁴⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, s. 31.

⁴⁶ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London, 1997, s. 12.

olarak Osmanlı kendisini değişen duruma adapte etmeye çalışmıştır. İki ana görevi olan devletin “memleket içerisinde sosyal adaleti kurarak halkın haklarını hukuk çerçevesinde korumak” ve “sınırları düşman taarruzundan muhafaza” ederek “Her devletin ünü, şerefi ve işlerinin yolunda gitmesi ile renkli parlak yükselişi bu vazifelerin güzelce yapılmasına çalışmak ve gayretle üstün başarı göstermekle” mümkün olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

III. Murat’a hocalık yapmış olan Hoca Sadettin Efendi Sultanların yeryüzünde Tanrı’nın gölgesi olduğunu belirterek, onların en başta gelen görevinin “din ve adalet törelerini, ehl-i sünnet ve cemaat gereklerini yerine getirmeyi, millet ile ülkenin korunmasını kendilerince en geçerli baş şart” tanıdıklarını⁴⁸ ifade ederek Osmanlı Devleti’nin kuruluş amaç ve işleyişini siyasi, dini ve hukuki temele dayamıştır. Ancak, Osmanlılar “din ve siyaseti, en azından uygulamada, belli ölçüde” ayırmışlardır. Kaynağı her şeyden önce Kur’an, daha sonra hadis, icma ve kıyas olan şer’i hukukun “kurumsal olarak, İmparatorlukta en yüksek seviyede hüküm sürmesine karşın, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, uygulamada, aile hukuku ve mülkiyet meselelerinin sınırları içerisine hapsolmuştur. Kamu hukuku, özellikle de ceza hukuku, sultanların örf yada kanun denilen laik fermanlarına dayandırılmıştır.” Gayrimüslimler azınlık kabul edilmiş ve İslâm hukuku gereği zimmi statüsünde görülmüştür. Zimmi kabul edilen ehl-i kitap kesimi siyasi özgürlükten ve özerklikten mahrum olarak, belirli bir vergi ödemek karşılığında mal ve canları güven altına alınmış, dinlerini yaşamalarına izin verilmiş ve din değiştirmelerine yönelik baskılar yapılmamıştır. Ancak azınlıklar “ikinci sınıf vatandaş olarak” görülmüş, kendi idarî, eğitimsel ve hukuksal haklara sahip olmuştur. Ülke içerisinde azınlık cemaatleri “devletin yerel temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip” olsalar da sık sık kendi davalarını şer’i mahkemelere getirmişlerdir.⁴⁹ Cemaat mahkemelerinin kolluk kuvvetlerinin olmaması yaptırım gücünü zayıflatmış ve yalnızca nasihat ve tavsiye mekanizmasına dönüşmüştür.

Osmanlı ilk matbaacısı İbrahim Müteferrika’ya göre Tanrı insanı başlangıçta “en güzel surette” yaratmıştı ve birbirilerine muhtaç olarak uyum ve yardımlaşma içerisinde varlıklarını sürdürmelerine müsaade etmişti. Ancak birbirine aykırı “ayın ve mezheplerinin” ortaya çıkmasıyla “meşreplerinin” farklılaşması aralarında düşmanlık ve çatışmalara, kuvvetlinin zayıfı ezmeye başlamasına yol açmıştı. “Kavgaya ve fesadın ortadan kaldırılabilmesi için ilim ve hikmet erbabı kimselere, reislere, hâkimlere ihtiyaç” duyulmuştu. Bunların temel görevi ise halkın “kanuna riayet” etmesini sağlamak olmuştu. “Halifeler,

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972, s. 83-84.

⁴⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’l-Tevarih 1*, hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 15.

⁴⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çeviren Yasemin Sancar, İletişim, İstanbul, 2004, s. 27; Ubucini, *Letters on Turkey*, s.143-144.

sultanlar, melikler ve hakanlar” bu işleri yerine getirmeye başlamıştı. İslam devletinde devleti idare edenin en başta gelen görevi “din kaidelerini tanzim ve Müslümanların işlerini tedvir ve emir ve nehiyleri icra” etmektir. “Her devletin devam ve yaşamasına şart olan” şey siyasettir. Siyaset ya akli yani hükümdarın çıkardığı kanunlara ya da şer’î kanunlara göre yapılır. Şer’î kanunlar “ilahi” iken, “ahkâm-ı akliye ise devlet umurunun zapt ı raptı, mülk ve milletin nizam içinde yaşamları için zamanın icaplarına göre ilim erbabının hazırladıkları kanunlardı.”⁵⁰

Örfî hukuk çoğunlukla akla ve çağın gereklerine uygun kanunları içerdiğinden, toplumu mümkün merteye akla ve zamana uygun idare etme amacına hizmet etmiştir. Töre olarak öteden beri Türk yönetim sanatını belirleyen hukuk dört temele dayanmaktaydı: adalet, eşitlik, insancılık ve hoşgörü. Töre’ye göre herkes eşit idi. Kral ile sıradan insan arasında bir fark yoktu. Herkes için kanun ve adalet ilkesi benimsenmişti.⁵¹ Osmanlıların şer’î kanunları açıkça ihlal etmeden töreye göre devleti idare etme geleneği eski Türk devlet yönetim anlayışından, tarihi tecrübeden ve güncel coğrafi, ekonomik, kültürel ve sosyal gereklilikten doğmuştu. Türk töresinde hükümdar “şahsî temayüllerini dikkate” almadan “insanlığı bir bütün saymak” zorundaydı. Töre her yerde aynı uygulanır ve törenin “aydınlığı” herkesi aydınlatırdı. Töre hükümdarın kendisinden de üstün tutulmuştu. Kutadgu Bilig’de “Beylik, ululuk, çok iyidir, fakat daha iyi olanı töredir” diye yazılmış, ancak bundan da daha iyi olanın ise törenin “tüz” (eşit) uygulanması olduğu vurgulanmıştır.⁵²

Türklerin hâkim olduğu İslâm devletlerinde gayrimüslimler Türk töresi gereği adaletle ve eşitlikle yönetilme imkânlarına kavuşmuş bulunuyorlardı. Adalet, eşitlik ve idarecilerin hizmet etme ilkesi gibi esas unsurları değişmeyen töre ile zamanın ve mekânın gereklerince akla uygun yenilikler yapmak mümkündü. Töre gereğince Türk-Türk olmayan veya Müslüman-Müslüman olmayan ayrımı yapılmaz, herkese eşit yaklaşıldı. Hatta gayrimüslimlere konumları gereği verilen imtiyazlarla ülke içerisindeki yerleri daha avantajlı bir durum doğurmuştu.⁵³ “Türklerin pek geniş olan dinî müsahaları ve

⁵⁰ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çeviren Zuhuri Danışman, cilt 1, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 20-21.

⁵¹ Mehmet Saray, *The Principles of Turkish Administration and Their Impact on the Lives of Non-Muslim Peoples: the Armenians as a Case Study*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 3-4.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Taribimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980, s. 18-19. Yusuf Has Hacıp, töreye uygun yönetim altında iktidarın dünyayı saracağını, “kurt ile kuzunun bir arada” yaşayacağını belirtmiştir. Kanunu adilane tatbik eden hükümdarın tüm isteklerine kavuşacağını, halkın adil bir şekilde idare edilmesini, birinin diğerine karşı zorbalığa kalkışmasına meydan verilmemesini belirtmiştir.

⁵³ Saray, *The Principles...*, s. 6.

Müslüman-Hıristiyan farkı gözetmeden tatbik ettikleri adilane hükümet sistemi de Bizans tiranlarından bıkmış olan Rum ve Ermeni ahali için Türk hâkimiyetini tercih sebeplerindendi.”⁵⁴ Rumlar, “Türklere sadık kaldığımızda ve sadece üç dört *crowns* ödeyerek bizler her türlü özgürlüğü tattık. Savaşta ve barışta hiçbir büyük zorlukla karşılaşmadık: serbestçe dinimizi yaşadık ve işlerimizle ilgilendik” diye batılılara açıklamada bulunmuşlardır.⁵⁵ Türklerin kendileri gayrimüslimlere karşı küfür ve aşağılayıcı sözler söylemekten kaçınırlardı. Fransız yazar Du Loir’a göre “Avam tabakasından biraz daha yüksek seviyede bulunanlar ve meselâ ticaret erbabıyla İlmîye mensupları ekseriyetle son derece nazik ve insânperver adamlardı” ve ancak “ayak takımları” Hıristiyan azınlığı aşağılar, “Gâvur, köpek, dinsiz” gibi lakaplarla rencide ederlerdi.⁵⁶

Devletin ve devlet adamının yapması gereken önemli şeyin siyaset olduğunu belirten Naima, siyasetin de ya aklî ya da şer’î olduğunu belirtmiştir. Ona göre “aklı olan hükümdarın kanunlarla devleti idare etmesidir. Şer’î olan ise” kitap ve sünnette olan “ilahî ahkamdır.” Akli ve ilahi hükümler dışında hareket eden devletlerin yıkılacağını belirten Naima, akli ve ilahi kanunların Osmanlı için vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

Osmanlılar “adalet mülkün temelidir” sözünü fiiliyatta uygulayan bir idare tarzı seçmişlerdir ki adalet, hak ve hukuk konularında gösterdikleri ciddiyet ve incelik bunu göstermiştir. Özellikle on altıncı asır sonlarına kadar klasik devlet erkânı ve kurumların gidişatından sorumlu kimseler yanında onların dahi teftişini ve halka vereceği zararları ortaya çıkarmak ve gereği gibi adaleti yerine getirmek üzere kimseleri görevlendirdikleri bilinmektedir. Mehayif müfettişleri bu türden kimselerdi ve bunlar “tâ köylere kadar adalet işleriyle meşgul olmak ve halkın derdini dinlemek üzere şikâyeti çok olan mahallere” gönderilirdi. Mehayif müfettişleri “gördükleri davaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divan-ı hümayuna arz ederlerdi.”⁵⁸ Böylece halk merkezin gönderdiği kimselerce yönetilirken, bu görevlilerin yapabileceği zararlı şeyler de halkın şikâyetlerinden yola çıkılarak ortadan kaldırılmaya çalışılırdı.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243-1453*, Cem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 14.

⁵⁵ “The Ottoman Empire,” *The Edinburgh Review*, volume 50 (January 1830), s. 454. 437-481

⁵⁶ Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâka*, s. 43.

⁵⁷ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, Çev. Zuhuri Danişman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 43-44.

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 128-129. Adalet işlerini yerine getirmekle görevli kadıların kusuru görüldüğünde ağır şekilde cezalandırılırlardı. Özellikle on altıncı asır sonlarına kadar kusurlu kadılar katledilirdi. Bu asırdan itibaren devlet zayıflayıp, kurumlar da bozulunca usulsüzlükler artmış ve cezasız kalmaya başlamıştır.

1840'larda "Sultan'ın ülkesinden daha fazla farklı dinlerin bir arada olduğu başka bir ülke dünya üzerinden bulunmamaktadır" diyerek Osmanlı çok dinli yapısına vurgu yapan Xavier'e göre 1840'larda Osmanlı toplam nüfusu olan 36.600.000'in 20.390.000'ini Müslümanlar ve gerisini gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Gayrimüslim mezheplerden Rum kilisesi en kalabalık olanıydı ve nüfusu 13.000.000 civarındaydı. Rum kilisesine Ortodoks olan Sırlar, Bulgarlar, Ermeniler ve diğerleri de dahildi. Ortodoksları Gregorian Ermeni kilisesi ve Yahudiler izlemekteydi. 1847'de Katolik kilisesi kurulmuştu.⁵⁹ Osmanlılar düzenin korunduğu, verginin ödenmeye devam ettiği süresince farklı dinî kesimlere müdahalede bulunmamışlardır. Aksine cemaatleri kurumsallaştırarak kendisine bir muhatap edinmiştir.⁶⁰ Onların kendi içlerinde dinî, iktisadi ve sosyal yönde serbest kalmalarını sağlayan bir sistem kurmuşlardır. Bu sistem sayesinde varlıklarını ve kendilerine özgü olanı koruyan azınlıklar için on dokuzuncu asırda milletleşmek kolay olmuştur.⁶¹

Osmanlılar fethettikleri toprakları üç kısma ayırmışlardır ki bunlardan geliri hayır işleri ve dinî işler için ayrılan vakıf arazileri, Müslüman ve gayrimüslimlere bırakılan özel mülk niteliğindeki araziler ve devlet arazisi. Özel mülkiyete sahip olan Müslümanlar toprak gelirinin onda biri olan öşür vergisi ödemek zorunda iken gayrimüslimler haraç adı verilen ve baş vergisi (cizye) ve toprak vergisinden oluşan vergiyi vermekle yükümlüydüler. Haraç toprak için veya toprakta elde edilen ürün için ödenirdi. Haraç miktarı toprağın verimine göre ürünün sekizde biri ile yarısı oranında değişirdi.⁶² Osmanlı devletine bağlı devletler—Eflak-Boğdan, Sırbistan gibi—yıllık olarak belirli miktarda haraç öderlerdi. Osmanlı azınlıkları ise cizye ödemekle yükümlüydü. II. Mahmut'un Nisan 1834'te yayınladığı ferman gereğince gayrimüslim erkeklerden fakir olanları 15, orta halli olanları 30 ve zengin olanları 60 kuruş yıllık cizye ödemekle yükümlü tutulmuştu. Kadınlar, çocuklar, yabancılar, hasta ve sakat olanlar, vergi veremeyecek kadar fakir olanlar ve gayrimüslim din adamları cizye vergisinden muaf idi. II. Mahmut devri düzenlemesi ile cizye toplanması için kazalarda kadı, müselleme, voyvoda, papaz ve kocabaşından oluşan bir komisyon oluşturulmuştu. 1850'de yapılan yeni düzenleme ile cizye toplanmasında her gayrimüslim cemaat kendisi sorumlu hale getirilmişti. Böylece cizye vergisi daha hafif hale getirilmişti. Cizyenin ağır ve çirkin yüzü kaybolarak, Müslüman ile gayrimüslimin ödediği vergi eşitlenmişti.⁶³ Reaya bir takım farklı vergilere

⁵⁹ Xavier Heuschling, *L'Empire de Turquie*, Guillaumin, Paris, 1860, s. 68-69.

⁶⁰ Ortaylı, *Osmanlı Bar...* s.16

⁶¹ Oral Sanders, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 261.

⁶² Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 254-255. Ubucini'ye göre tüm araziler—vakıf, özel ve ikta—mîri (devlet) arazisi olarak kabul edilirdi. Arazinin gerçek sahibi olarak da Tanrı görülürdü.

⁶³ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 269-272. Ubucini'nin hesaplarına göre yıllık cizye miktarı 40.000.000 idi. Bu miktar 25 kuruş kişi başı ödemeye bölündüğünde Osmanlı ülkesinde

tabi tutulmuşsa da askerlikten muaf edilmiştir. 1830'larda Türkiye'de bulunan Moltke'ye göre "Reaya (gayrimüslimler) bütün memlekette Müslümanlardan fazla vergi verir. Ama mükellef oldukları haraç, bilindiği gibi, pek azdır. Eğer reaya bundan gayri bazı işlere mecbur ediliyorsa bu da, eğer bu angaryalar sert tahkir edici bir şekilde yaptırılmıyorsa, haksız bir şey değildir, çünkü reaya bütün vergilerin en ağırından, askere alınmaktan bağışık tutulmuştur." Vergi konusunda şikâyetlerin vergilerin ağır oluşundan değil, keyfi oluşundan kaynaklandığını belirtmiştir.⁶⁴

Osmanlı geleneksel toprak sistemi II. Mahmut (1808-1839) devrine kadar genel özelliklerini korumuştur. Bu süreçte özel mülkiyet önemini ve genişliğini koruyamazken vakıf mülkleri oldukça artmıştır. II. Mahmut devrinde arpaık, tımar ve diğer topraklar miri arazi haline sokularak, gelirlerinin büyük kısmı orduya harcanmak üzere yeniden düzenlenmiştir. Vakıf arazileri "Tanrıya devredilmiş" araziler olarak görüldüğünden vergilendirilmez, el konulamaz ve hukuki takibe tabi tutulamazdı.⁶⁵

Osmanlı Devletini ziyaret eden, hakkında araştırmalar yapan ve yazılar yazan çok sayıda Avrupalı seyyah, devlet adamı ve araştırmacı Türkler ile azınlıklar arasında değerlendirmeler yapmış, genellikle azınlıkların davranış ve hallerini eleştirmiştir. İsmail H. Danişmend'in "Türk ve İslam düşmanı" olarak nitelediği on-sekizinci asır İngiliz sefirliğinde görev yapmış olan Sir James Porter, "İster Türkler hırsızlığı insanlığa yakışmayacak menfur bir hareket sayarak alçaklık ve şerefsizlik addetsinler, ister kanunun pek kahir olmayan şiddetinden hakikaten yılmış olsunlar, her halde şurası muhakkaktır ki İstanbul'da Türkler tarafından işlenmiş yankesicilik, dolandırıcılık ve soygunculuk vak'aları son derece nadirdir. İnsan bu şehirde Bulgarlardan sakınmalıdır, çünkü onların ekserini hilekâr ve dolandırıcıdır; bununla beraber, bütün bunlara rağmen İstanbul'da huzur ve emniyet içinde yaşamak ve kapılarını hemen her zaman ardına kadar açık bırakmak kabildir"⁶⁶ diye yazmıştır. Osmanlı devletinde humbaracılar ocağının ıslahı için çalışmış olan

---

cizye alınan reaya sayısı 1.600.000 idi. Cizyeden muaf olanları da bu rakama eklendiğinde toplam gayrimüslim sayısı 9.000.000'u bulmaktaydı.

⁶⁴ H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 195.

⁶⁵ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 259-262. Ubucini'ye göre Türk topraklarının büyük kısmı (3/4'ü) toprağını vakfa vakfeden ancak kendisi ve çocukları için bir gelir kaynağı elde etmeye çalışan kesimlerin toprağı idi. Vakıf arazilerini yönetmek üzere mütevellî heyetleri olurdu ve bunların başında nazırlar bulunurdu. Büyük cami ve kurumların nazırları sadrazam veya şeyhülislam gibi yüksek memurlardı. Vakıf gelirlerinin "üçte ikisi" bu tür vakfi idare edenlerin cebine giderdi. Haremeyn vakıflarının nazırı hadım başı idi ki oneli bir gelir kaynağına sahipti. II. Mahmut döneminde bu tür uygulamalara son verilerek Vakıflar nazırlığı kurulmuş ve vakıfların idaresi tek elden, merkezi bir sisteme göre idare edilmeye başlanmıştır.

⁶⁶ Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*, s. 10.

Fransız asıllı Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ise Türklerin “Haksızlık, mürâbacılık, inhisarcılık ve hırsızlık” gibi şeylerden uzak kaldığını, ancak “memlekette yaşayan Hıristiyanlar ve bilhassa Rumların” ise “Sık sık çarpıldıkları cezalara rağmen ... Hıristiyanlığın saffetini ihlâl eden bir ahlâksızlık içinde” yaşadığını iddia etmiştir.⁶⁷

Osmanlı Devleti’nde yönetim anlayışına ve devletin dayandığı şer’î hukuk kaidelerine göre Müslümanlar devletin esas unsurunu oluştururken, gayrimüslimler, azınlık statüsünde kendilerine yer bulmuşlardır. “Zimmî” statüsünde “Ehil-i Kitap” mensubu azınlıklar, ait oldukları dinî cemaatlere bağlı olarak “milletlere” ayrılmıştır. “Millet” kavramı etnik bir topluluktan ziyade, dinî-mezhebi guruplar için kullanılmıştır. Rum milleti, Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi milletler azınlık statüsünde olarak asırlarca konumlarında fazla bir değişiklik olmadan kalmışlardır.⁶⁸ İstanbul’un fethi sırasında birçok İstanbul’daki Rum Doğu ile Batı kilisesinin birleşmesi aleyhtarlığı yapmış, Papa’nın otoritesine girmektense Türk hâkimiyetini kabullenmeyi yeğlemiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u aldıktan sonra Rum kilisesi başına batı kilisesi ile birleşmenin “en sert muhalifi” Gennedios Schlarious’u birlik taraftarı Patrik Grigorius’un yerine Rum Ortodoks Patriği atamıştır. Fatih tıpkı Bizans İmparatoru Justinien gibi Rum kilisesinin de reisi olmuştur.⁶⁹ İslam hukukunun müsaade ettiği en geniş oranda Hıristiyanlara serbestlik tanıyan II. Mehmet, Hıristiyanları kendi Patrikleri idaresinde, siyasî hayata katmadan, devlete itaat eden dinî bir yapılanma içerisinde bırakmıştır. “Böylece kilise fethedilen ırkların örf, adet ve geleneklerinin koruyucusu” haline getirilmiştir.⁷⁰ Devletin resmî dini olan İslâm’ın müsaade ettiği oranda, Osmanlı sultanları “reisi” oldukları Ortodoks kilisesi mensuplarını da koruma ve kollama sorumluluğu altına girmişlerdir.

Devlet içerisinde kendi cemaatinin dinî, hukuki ve kültürel lideri olan patrikler büyük güç ve nüfuza kavuşmuştur. Halklarının ekonomileri ve vergileri ile de sorumlu olan patriklerin buldukları yere seçilebilmek için yoğun bir kulis yapmaya ve paralar harcamaya başladıkları görülmüştür. Fatih’in atadığı ilk patrikten sonra üçüncü patrik olan Mark, Sultan’a 1.000 *Düka* haraç vermek ve patrikliğin diğer yükümlülüklerini yerine harfiyen getirmek sözü veren Simeon lehine görevden alınmıştır. Patrik Simeon bu parayı kilise ve cemaatinden “baskı” ile almıştır. Ancak bir yıl sonra Filibe metropolitanı Denis Sultan’a 2.000 *Düka* sununca kendisi patrik seçilmiştir. Onun patrikliği de uzun sürmemiş, “din adamlarının bir çeşit gülünç entrikası” ile görevden alınmıştır.

⁶⁷ Dânişmend, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ablâkı*, s. 11.

⁶⁸ Memet Yetişgin, “Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-Religious Communities,” *OTAM*, sayı 21 (2009), s. 135-167.

⁶⁹ Grenard, *Ayya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 61.

⁷⁰ Blennerhassett, “The Reform of the Ottoman Empire,” s. 224-225.

Yerine bir Sırp olan Raphael getirilmiştir. Raphael'de 2.000 *Düka* haraç yanında 500 *Düka* kendi kesesinden ödeme sözü vermiştir. Sonunda 1583'te Patrik Jeremy öldükten sonra Patrik seçen "Kutsal Meclis" patriklik makamını "açık artırma" yoluyla satışa çıkarmıştır. Bir Filibe metropolitanı 24.000 *Düka* ile en fazla vererek patriklik makamına hak kazanmış, ancak baş piskoposların bir kısmı Sultan'a giderek ona 40.000 *Düka* teklif etmiş, sultan bu parayı kabul ederek, onların istediği ve Jeremy'nin kardeşi olan Nicephorus patrik atanmıştır. Yazara göre durum kötüleşerek devam etmiştir. 1620'de sadrazam Ali Paşa patrikten 100.000 *Düka* istemiş zira patrik 300 metropolitanın atamasını yapmış ve her atamada 1.000 *Düka* kazanmıştır. Kazandığı 300.000 *Dükanın* 100.000'ini sadrazam istemiştir. Böylece kilisenin başına gelecek kimseler büyük paralar harcamışlardır. Harcadıkları paraları da cemaatlerinden çıkarmışlardır.⁷¹

Rum milleti, Rum, Sırp, Bulgar, Arap ve diğer tüm Ortodoks mezhebinde olup, Rum kilisesine bağlı olanları içerirken, Yahudi milleti Museviliğe inananları kendi bünyesinde toplamıştır. Ayrıca devlet içerisinde Papa'ya bağlı kimseler - Katolik Ermeniler, Katolik Rumlar (Melkitler), Maruniler, Süryaniler, Keldaniler- dahi bulunmaktaydı.⁷² Osmanlılar her dini ve cemaati "millet" olarak nitelemiş, onların ruhani lideri olan patrik veya haham başını aynı zamanda millet başı olarak görmüştür. Bu nedenle dini konularda olduğu gibi sivil konularında da millet başlarını yetkili kılmıştır. Her milletin kendi arasındaki hukuki anlaşmazlıkları kendisini çözmesine müsaade etmiştir. Kendi mahkemelerinin kararına itiraz eden bir gayrimüslim, davasını Türk mahkemelerine taşıma hakkına da sahip olmuştur.⁷³ Pears'ın "Müslümanlar gayrimüslimler arasındaki ilişkilere bulaşmak ve kendileri için ileri sürdükleri

⁷¹ Blennerhassett, "The Reform of the Ottoman Empire," s. 226-228. Yazara iddialarına göre Osmanlı cemaat din adamlarının günahları sadece göreve gelmek için çokça paralar harcaıyıp, bu paraları kendi halklarını sömürerek elde etmeleri değildi. Hayatlarının skandallarla dolu olması yanında, zengin kimselerin çok eşli olmasına göz yumarlardı. "Hıristiyan kızlarının haremlere" alınmasına katkı sağarlardı. Böylece Hıristiyan reaya hem kendi din adamları ve hem de "paşalar" elinde sıkıntı çekerd. Cemaatlerin din adamları azınlıkların zararına olarak devletin idarecilerine yardımcı olurlardı.

⁷² Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs, İstanbul, 1999, s. 281; Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 113-114; Mark Sykes, *Dârü'l İslâm*, Çev. Yılmaz Tezkan, Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s. 34, Cevdet Paşa, "Lakin bizde tebe'a-i gayr-i müslimenin envâ-ı kesresi var. Ortodoks, Katolik, Ermeni, Ya'kubî, Protestan yekdiğerine mübâyin olduktan başka, Katolikler dahi Latin ve Ermeni katoliği ve Melkit denilen Rum katoliği ve Marunî ve Süryanî ve Geldanî deyu muhtelif sınıflara münkesimdir. Ve Melkitler ile Maruniler, ikisi de Papa'yı tanıdıkları halde yekdiğere hasımdırlar. Bulgarlar dahi Ortodoks meshebinde bulundukları halde bir vakitten berü Rumlardan müteneffir olmuşlardır. Bunlar hep başka başka papas isterler. Yahudiler de haham ister."

⁷³ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 172.

hakları onlar için de istememeleri nedeniyle onları kendi hukuk sistemlerinden dışlamış ve gayrimüslimlerin kendi mahkemelerine sahip olmalarına müsaade etmiştir” iddiasına⁷⁴ rağmen Osmanlı Türklerinin farklı dinî gurupları kendi özel şartları içerisinde yönetmesi çağının ilerisinde bir idari anlayışa sahip olduklarını göstermiştir. Oysa aynı dönemde Avrupa’da dinî baskılardan doğan problemler yaygındı. 1730’da Viyana elçisi olarak Avusturya’ya giden Mustafa Efendi Osmanlı Devleti’nin idari başarısının üstünlüğünü vurgulamış, Avusturya’daki problemleri yerinde tespit etmiştir.⁷⁵

Osmanlı devlet yöneticileri ve elitleri kendilerini bir etnik guruptan gelme olarak niteleme yerine devletle veya hanedanla niteleme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda yöneticiler ve elitler devleti temsil etmekteydi.⁷⁶ Devlet tüm etnik, dinî veya bölgesel gurupların üzerinde, onlara eşit mesafeli ve hepsini kendi değerleri içerisinde kabul eden bir kurum haline gelmiştir. Hatta Balkanlarda birçok gayrimüslim tımar sahibi olmuş ve memurluk yapmıştır. Bunda kişilerin devlete hizmetinin dine hizmetinden önce geldiği düşüncesinin varlığı kabul edilmiştir.⁷⁷ Bir yabancıya göre, Osmanlı Devletinde “görünüşte hükümet Türk, fakat vezir-i a’zamları genellikle Hıristiyan köleler, bankerleri Ermeni veya Yahudi, genelkurmay başkanı, Ömer Paşa, bir Hırvat, ve birçok sivil, askeri ve denizci subayları Zenci, Arap, Ermeni, Slav, Yunan, Fransız, Alman, İtalyan, İngiliz ve hatta Amerikan...” idi.⁷⁸

Osmanlı Devleti son yıllarına kadar etnik ve millî değerler yerine dinî, mezhebi ve kültürel değerleri siyâsî, sosyal ve kültürel alanda tercih etmiştir. Ülkede ayrışmalar dinî ve mezhepsel temeller üzerinde yaşanmıştır. Kaybedilen topraklarda yaşayan Pomak, Boşnak, Hersekli Müslümanlar “Türk” kabul edilerek Anadolu’ya ve diğer yerlere yerleştirilirken, etnik olarak Türk olan ancak dinleri Hıristiyan olan Gagavuz Türklerinin Türkiye’ye göç etmesine izin verilmemiştir. Cumhuriyet döneminde de bu ilkeye uyularak Ortodoks olanlar Yunan kabul edilerek Yunanistan’a oradaki Müslümanlar da Türk kabul edilerek Türkiye’ye göç ettirilmiştir.⁷⁹

İslâm ile Hıristiyanlığın kendinden olmayanlara yaklaşımı konusunda fikir beyan eden Toynbee, İslâm’ın görünürdeki savaştı yapısının aksine, “vazeden

⁷⁴ Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, Constable and Company Ltd., London, 1917, s. 26.

⁷⁵ Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul, 2007, s. 71.

⁷⁶ Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Center of International Studies, Princeton University, Princeton, 1973, s. 8.

⁷⁷ Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*, s. 23.

⁷⁸ S. G. W. Benjamin, *The Turk and The Greek: or, Creeds, Races and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece*, Hurd and Houghton, New York, 1867, s. 24.

⁷⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 75-77.

ve eğiten” Katoliklerin daha fazla kan dökücü ve başkalarına daha az tolerans gösteren bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Toynbee, “inançlarının ilkelerine göre Müslümanlar diğer dinleri yok etmek için şiddete başvurma eğiliminde olsalar da onlar diğer dinlere birçok asırlardır müsamaha göstermişlerdir. Vazetme ve öğretme emirleri dışında hiçbir yetkiye sahip olmayan Hıristiyanlar ise çok eski zamanlardan beri kendilerinden olmayan dinleri ateş ve kılıçla yok etmişlerdir... Kesinlikle hissedebiliriz ki Arapların ve Türklerin yerine Batı Hıristiyanları Asya üzerine hâkimiyeti kazansalardı bu gün burada Yunan Kilisesinden eser kalmazdı ve onlar asla Müslümanlığa müsaade etmezlerdi” diye yazmıştır. Bir öz eleştiride bulunan Toynbee, “insan ırkını yok etme, bombalama ve öldürme sanatında” Batının daha mahir olduğunu yazmıştır.⁸⁰ Osmanlılar “dinsel azınlıkları çok daha fazla kabul ettikleri ve İslâm’ı kabul etmeye zorlamadıkları için ve gayrimüslimlere devlet içinde yükselme olanağı tanıdıkları için, Osmanlı imparatorluğunun gayrimüslim ya da Türk olmayan uyruklarının kültürel bütünlüğünü” tehdit etmemiştir. “Tersine, Osmanlı millet sistemi sonraları ulus-devletlere dönüşecek olan bu *protomation*lerin (azınlıklar) varlıklarını sürdürmesini” sağlamıştır.⁸¹ İmparatorluktaki tüm milletler—“Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler, Yahudiler” ve Ermeniler—“yan yana ve birbirilerine karışmadan yaşamışlardır.”⁸²

Her ne kadar gayrimüslimler devletin koruma ve güvencesi altında varlıklarını sürdürmüşlerse de, Engelhardt’ın görüşlerine göre en üstte Tanrıdan aldığı güç ile sınırsız yönetme hakkı olan Hükümdar bulunmakta, onun altında halk, özellikle de Müslüman halk, gelmekteydi. Bunların altında ise “daha aşağı bir derecede olmak üzere zimmî veya kâfirler yani sürekli olarak Darul’İslâm’da oturan gayrimüslimler, mümin olmayanlarla geçici bir şekilde yaşayan müste’menler” bulunurdu.⁸³ Bir Osmanlı ilmiye teşkilatından yetişen ve Padişah hocalığı yapmış olan Hoca Sadettin Efendi’ye göre Sultanların önde gelen görevlerinden birisi kâfirlerle ve münafıklarla sürekli savaşmaktı. “Şeytan kellelerine benzeyen kâfirlerin lanetlenesice başları kılıçlarına yem,...ülkelerinden pek çoğu ateş saçan kılıçlarının eseri toprağa karılmış ve İslam ülkelerine eklenerek barış ve adaletin geçerli olduğu beldeler arasına katılmıştır.” Sultanlar, kiliseleri, tapınakları cami ve mescitlere çevirmişler, manastırları da sakınan kişilere, aydınlığa kavuşmak, irfan sahibi olmak isteyenlere toplantı yerleri yapmışlardır.” Savaş esnasında bunlar olurken savaştan sonra tüm ülkede güven ve adaletin hakim kılındığını vurgulayan

⁸⁰ Arnold Toynbee, *An Historian’s Approach to Religion*, Oxford University Press, London, 1956, s. 209-210.

⁸¹ L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirsi: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, çeviren Gül Çağla Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 30.

⁸² Richard Hall, *Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000, s. 2.

⁸³ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 193-194.

Sadettin Efendi, Sultanların “uyruklarında olanları korudukları”nı, “ halka yardımı esirgemedikleri için, güvenleri altına aldıkları ülkeleri baştan başa” onardıklarını yazmıştır.⁸⁴

Osmanlı tebaası kendisini dinî kimliği ile tanımlardı. Devlet dinî farklılıkları korudu ve sürdürdü. Gayrimüslimler kendilerine tanınan kısmî yönetim ayrıcalığı ile “dinî hiyerarşik” bir yönetime sahip olmuşlardı. İmparatorluk içerisindeki “mozaiklerin” kendi hakları vardı. Ancak “Müslüman milleti baskındı ve hâkimdi. Bu, Hıristiyanların Müslümanlar tarafından sistematik olarak eziyet görmelerine ve Osmanlı Devleti tarafından baskı altına alınmalarına yol açmadı. Aslında imparatorluğun ehliyetsiz veya yolsuz ve gaddar hükümeti genellikle Müslüman Türkleri ve Arapları Hıristiyanlardan daha çok ezdi. Paşa ve çiftçilerden vergi alan kişiler ve benzerleri, Müslümanlardan zorla para topladılar. Sertliklerini ve metotlarını kurbanlarının dinine göre değiştirmediler. Bütün bunlara rağmen, Hıristiyanların hem Müslüman halk ve hem devlet tarafından ikinci sınıf vatandaş olarak aşağı görüldükleri tartışmasız bir gerçektir.”⁸⁵ Bir İngiliz konsolosun izlenimlerine göre, gayrimüslimler Müslümanlar gözünde “ikinci sınıf” olmaktan, ayinlerini açık yapamama engelinden kurtulamamışlardır. Gayrimüslim kişi ve din adamlarına karşı aşağılayıcı bir üslup her zaman takınılmıştır. Mahkemede gayrimüslimin delili Müslüman’a karşı kullanılamamıştır. Kamu malını kötüye kullanmak, görevi suiistimal etmek, rüşvet ve her çeşit bozukluk Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler arasında var olagelmıştır.⁸⁶ Gayrimüslimlerin mahkemede şahitliklerinin eşit hale gelmesi Tanzimat yenilikleri ile gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminin önde gelen yenilikçi devlet adamı Ali Paşa’nın da tespit ettiği gibi Osmanlı Devleti varlığını ve birliğini korumak için gayrimüslimleri hukuken eşit hale getirmek ve onlara da her türlü eğitim ve memurluk sahalrında gelişme imkânı tanımak durumundaydı. Bir başka deyişle dışarıdan kısıktılarak devlete sorun olmalarını önlemek için devlete sadakatlerini sağlamak gerekiyordu. Tanzimat dönemi yeniliklerinin temel hedefi gayrimüslimlerin devlete bağlılığını sağlamak, dönemin çağdaş yönetim tarzını geliştirmek ve Osmanlı vatandaşlığı temelinde bir Osmanlı milleti yaratmaktı. Bu iyi niyetli ve doğru yönde gelişmeler önünde en büyük engellerden birisi Ruslar idi. Ruslar “içeride gelişme ve ilerleme gösterebilmelerini kendi himayeleri altında görmek istediklerinden, azınlıkların daima bağlı buldukları devletten şikâyetçi bir durumda ve her türlü

⁸⁴ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 15.

⁸⁵ Roderic H. Davison, “19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine Karşı Türklerin Tutumları,” Çev. D. Mehmet Burak, *Bellekten*, 63: 236 (Nisan 1999), s. 229-230.

⁸⁶ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 1, TTK, Ankara, 1989, s. 105.

maksatlarına dış yardımlarla erişmek teşebbüsünde bulunmaları için tedbirler almaktan geri” durmamışlardı.⁸⁷

Tanzimat devrinde başlayan hukuk alanında yenilikler, bir bakış açısına göre, "resepsiyon yoluyla" yapılmıştı. Bunda bir maksat, reform yanlısı aydınlar "anayasalı bir hükümet sistemiyle demokrasiyi, 'hukuk devleti', 'özgürlük', 'eşitlik' ideallerini gerçekleştirmek isterken; hukuk reformunu politik olarak öngördükleri atılımı sağlama ve garanti altına alma yolu olarak kullanmışlardı."⁸⁸ "Tarih, resepsiyonun ihtiyari olmayıp, bir gereksinme ve zorunluluk sonucu meydana geldiğini"⁸⁹ göstermiştir. Yapılan hukuk reformları çağın "baskın" siyasi ve kültürel güçlerinin zorlaması ile çağcıl bir hukuk anlayışını yaygınlaştırma çabalarının bir sonucudur. Dünya değişmekte ve bu değişim her şeyden önce hukuku da etkilemiş, modernlik ve modern çağ kendi kurumlarını doğurmuştur. Bu bağlamda yapılan reformlar çağcıl, gerekli ve elzemdi.

Sonuçlar

Türk devlet yönetme anlayışının şekillenmesi uzun asırlara dayalı, farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerle münasebette olarak zengin bir ortamda gerçekleşmiştir. Türklerin aşırı muhafazakâr olmaktan ziyade yeni ve değerli olanı tercih etmede gösterdiği başarı onların kabul ettiği normları yenileştirme ve ilerletme başarısını meydana getirmiştir ki bu yolla her dönemde devlet kurma ve yönetme gücünü kazanmalarına yol açmıştır. Türklerde devlet halktan ayrı olmamış, halk ile birlikte anılmıştır. Hukukilik ve meşruluk önemsenmiş, keyfi ve kanuna dayanmayan davranışlar şiddetle reddedilmiştir.

İslam devletlerinde şer'i anlayışın dünyevi ve uhrevi gücü birbirine karıştıran bir yapı ile dünyaya bakan anlayışı Emevi ve Abbasi halifelikleri döneminde uygulanmışsa da Selçuklularla birlikte Türk hükümdarlarının halifenin ruhani yönüne saygılı olmakla birlikte dünyevi gücü ve devlet idaresini kendi ellerinde topladıkları görülmüştür. Osmanlı Devleti bir hukuk devleti olarak varlığını sürdürmüştür. Hukuk alanında oldukça geniş bir çerçeveye ve derinliğe ihtiyaç duymuş ve duyulan ihtiyacı karşılamak için farklı hukuk dallarından ve farklı mahkemelerden faydalanmıştır. Temelde şer'i hukuk yer almakla birlikte, örf hukuku, dinî cemaatlere (milletlere) ait hukuklar ve kapitülasyonlardan doğan hukuk anlayışı yerine ve hitap ettiği kesime göre uygulanmıştır. Şer'i veya dini hukuk genelde Müslümanlar için ve Müslümanların da şahsi halleri için uygulanırken, toplumsal, siyasi ve idari konularda genellikle örf hukuku ön plana çıkmıştır.

⁸⁷ Mahmut Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat: Tarîhî Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, 1983, s. 41-42.

⁸⁸ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 1-2.

⁸⁹ Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi*, s. 215.

Osmanlı azınlıkları başlangıçta Rum Ortodoks, Gregorian Ermeni ve Yahudi olmak üzere üç dinî-cemaati guruba ayrılmıştır. On dokuzuncu asırda misyoner faaliyetlerinin etkisiyle Katolik ve Protestan milletleri bunlara eklenmiştir. Bu milletlerin kendilerine has hukukları olup, kendi dini önderleri elinde ve kendi mahkemelerinde hukuki işlerini halletmişlerdir. Elbette toplumsal konularda, Müslümanlar ile davalarında şer'i hukuk ve örf hukuku uygulanmıştır. Bunların dışında olarak kapitülasyonlardan doğan ve yabancılara ait olan bir çeşit hukuk anlayışı varlığını korumuştur. Dolayısıyla Osmanlılar yönettikleri coğrafyanın ve dinî-kültürel ortamın ihtiyaçlarına ve isteklerine göre farklı hukuk sistemlerini uygulamaktan geri durmamış, hukuk sahasında geniş bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Osmanlıların azınlıkları yönetmede hukuki ve insani temelde bir tarz takındıkları, azınlıkların istek, ihtiyaç ve durumlarına uygun davranışlar genel bir çizgi olarak varlığını korumuştur. İslam devleti olarak İslam hukukunun zımmî anlayışını uygulamak zorunluluğunu hisseden Osmanlılar, bu hukukun kendilerine tanıdığı her fırsatı dönemin ve teb'anın çıkarına olarak yorumlamışlardır. Modern zamanlarda batıda gelişen modern hukuk anlayışlarının ve siyasi değişimin etkisinde kalındığında reformlar yoluyla azınlıklara yeni hukuki haklar tanıyarak, zamanın ruhuna uygun bir idareyi kendilerine adapte etmeye gayret etmişlerdir. Yenilikler azınlıkların çağdaş normlarda ihtiyaçlarını elde etmelerinde etkili olmuştur. Yenilikler, değişen dünya şartlarına ve değerlerine uyumlu bir sürecin Osmanlılar tarafından kabullenildiğini ve bunun için gayret içerisinde bulunulduğunun bir göstergesi olmuştur.

Kaynakça

- “The Ottoman Empire,” *The Edinburg Review*, volume 50 (January 1830), s.437-481.
- “The Christian Subjects of Turkey,” *Macmillan’s Magazine*, 2 (May-October 1860), s. 451-457.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, 3, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2000.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243–1453*, Cem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Aşık Paşazade, *Tevarih-i Âli Osman*, Haz. Kemal Yavuz, Yekta Saraç, Gökkuşbu, İstanbul, 2007.
- Aydın, M. Akif, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” *Türkler*, 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13-17.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, Ankara, 1942, s. 279-304.
- Beck, Brandon H. *Fromm the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, Peter Lang, New York, 1987.
- Benjamin, S. G. W. *The Turk and The Grek: or, Creeds, Races and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece*, Hurd and Houghton, New York, 1867.
- Blennerhassett, Rowland, “The Reform of the Ottoman Empire,” *Fortnightly Review* (21:122 (February 1877), s. 223-224.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukuku’nun Türkiyet’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
- Brown, L. Carl, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağla Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Clerke, E. M. “The Slav States of the Balkans,” *Dublin Review*, 15: 1 (Ocak 1886), s. 105-107.
- Danişmend, İsmail Hami, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyeye ve Ablâkı*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961.
- Davison, Roderic H. “19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine Karşı Türklerin Tutumları,” Çev. D. Mehmet Burak, *Belleten*, 63: 236 (Nisan 1999), s. 229-252.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaktüs, İstanbul, 1999.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989.
- Gallagher, Tom, “A Balkan History Learning Curve,” *European History Quarterly*, 31:1, s. 141-155.

- Genç, Reşat, *Kabrahamlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Georgeon, François, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Grenard, Fernand, *Aya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çeviren Orhan Yüksel, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996.
- Hall, Richard, *Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000.
- Heuschling, Xavier, *L'Empire de Turquie*, Guillaumin, Paris, 1860.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.
- İnalçık, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı: Devlet Kanun, Diplomasi*, Timaş, İstanbul, 2011.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993.
- İnan, Abdülkadir, *Tarih ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.
- Kafadar, Cemal, "The Ottomans and Europe," in *Handbook of European History, 1400—1600*, editör Thomas A Brady, Heiko A. Oberman ve James D. Tracy, cilt 1, Leiden, New York, 1994, s. 600-612.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Taribimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çeviren Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Karpat, Kemal, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Center of International Studies, Princeton University, Princeton, 1973.
- Korkut, Hasan, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul, 2007.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *İslam ve Türk Hukuku Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul, 1983.
- Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, 1983.
- Miller, W., "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16, 1901.
- Moltke, H. von, *Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çeviren Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi I*, Haz. Mücahit Demirel, İstanbul Bilge Kültür Merkezi, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barış*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek: Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul, Timaş, 2006.
- Pears, Edwin, *Life of Abdul Hamid*, Constable and Company Ltd., London, 1917.
- Roucek, Joseph S. "The Geopolitics of the Balkans," *American Journal of Economics and Sociology*, 5, no. 3 (April, 1946), s. 365-377.
- Sanders, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Saray, Mehmet, *The Principles of Turkish Administration and Their Impact on the Lives of Non-Muslim Peoples: the Armenians as a Case Study*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.
- Sonyel, Salâhi R. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Sykes, Mark, *Dârü'l İslâm*, tercüme Yılmaz Tezkan, Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000.
- Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. 1, TTK, Ankara, 1989.
- The Times*, 14 Eylül 1879.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, tercüme Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Toynbee, Arnold, *An Historian's Approach to Religion*, Oxford University Press, London, 1956.
- Tucker, John, *A History of Imperialism*, The Ullman Press, New York, 1920.
- Ubicini, M. A. *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks. Part II: the Raiahs*, translated from the French by Lady Easthope, John Murray, London, 1856.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988.
- Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Baran Ofset, Ankara, 1996.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013
- W. Miller, "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16 (1901), s. 452-481.
- Yetişgin, Memet, "Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-Religious Communities," *OTAM*, sayı 21 (2009), s. 135-167.

Yetişgin, Memet, “Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri,” *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1(2007), s. 37-68.

Zürcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*, London, 1997.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Sancar, İstanbul: İletişim, 2004.